

De tweede feministische golf in Nederland. Een historiografische inleiding

Anna Tijsseling

Wat is feminisme eigenlijk?¹ Waren Dolle Mina's feministen? Behoorde het 'vrouwenactivisme' vanaf de jaren zestig tot de tweede of de zesde golf? Gaat het eigenlijk wel om 'golven', om perioden van opkomen en neergaan? Of kunnen we zoals de Amerikaanse historicus Karen Offen betoogt beter spreken van het feminisme als een 'vulkaan', waardoor juist de continuïteit van het vrouwenverzet voor het voetlicht komt?² Bij het duiden van de geschiedschrijving over de tweede feministische golf gaat het mij om aandacht voor de metaforen die werden ingezet, voor de vormen van reliëf die zijn toegekend aan dit verleden, voor de wij-zij-tegenstellingen die van belang werden geacht en vooral ook voor wie welke scheidslijnen trok.

Feminisme in historisch perspectief

In *The Fantasy of Feminist History* (2011) licht de Amerikaanse historicus Joan Wallach Scott de verschillende relaties toe die feministen en de vrouwenbeweging met geschiedenis hebben. De geschiedenis werd door het feminisme ingezet in de strijd voor vrouwenemancipatie:

Feminism's history is both a compilation of women's experiences and a record of the different strategic interventions employed to argue women's cause. It can, of course, stand on its own; but it is best understood as a doubly subversive critical engagement, both with prevailing normative codes of gender and with the conventions and – since history's formation as a discipline in the late nineteenth century – rules of historical writing.³

¹ Ik dank de redactie van *Leidschrift* voor haar constructieve commentaar op dit stuk en Ann Marie Wilson voor de constructieve gesprekken over de geschiedenis van de tweede feministische golf en over het doen van historisch onderzoek naar 'feminisme'.

² K.M. Offen, *European Feminisms, 1700-1950: a Political History* (Stanford, CA 2000) 25-26. Zoals geciteerd in: J. Hannam, *Feminism* (New York, NY 2013) 9-10.

³ J. Wallach Scott, *The Fantasy of Feminist History* (Durham 2011) 33.

Voor veel geschiedenisstudenten zou dit een reden kunnen zijn om vooral niet aan feministische geschiedschrijving te doen, in de waan dat geschiedschrijving juist ‘neutraal’ en ‘objectief’ moet gebeuren. Het prettige aan feministische geschiedschrijving is het reflexieve karakter ervan. Daar waar de geschiedschrijving louter ‘beschrijvend’ of ‘neutraal’ lijkt, is het immers oppassen geblazen. Enig besef van de eigen standplaatsgebondenheid en die van anderen draagt dan ook bij aan een degelijke ontwikkeling van het historisch besef.

De historiografie over de Nederlandse geschiedenis van de tweede golf is voor een groot deel door ‘betrokkenen’ geschreven. Eén van de eerste historische overzichten over ontwikkelingen tijdens de tweede golf werd geschreven door Hanneke van Buuren, Neerlandicus, MVM-lid en Dolle Mina.⁴ Historicus en Dolle Mina Petra de Vries nam een groot deel van de geschiedschrijving voor haar rekening.⁵ Anja Meulenbelt, andragoloog en lid van de praatgroepen, Joyce Outshoorn, politicoloog en Dolle Mina, en Selma Leydesdorff, historicus en Dolle Mina, schreven veel over de tweede golf, los van elkaar, maar ook veel gezamenlijk.⁶ De cultureel antropoloog Philomena Essed die werk maakte van de pijnlijke stilte in de geschiedschrijving over de tweede golf – de stilte over racisme – was deel van de beweging.⁷ De sociaal en cultureel antropoloog Gloria Wekker, een van de oprichters van *Sister Outsider*, de Amsterdamse organisatie van zwarte vrouwen die van vrouwen houden, beschreef deze stilte eveneens.⁸ Politicoloog Irene Costera Meijer, sinds 1975 betrokken bij

⁴ H. van Buuren, ‘de tweede golf. 5 jaar vrouwenemancipatie in nederland (1968-’73)’, *Ons Erfdeel* 16.4 (1973) 19-37.

⁵ P. de Vries, ‘Feminism in the Netherlands’, *Women’s Studies International Quarterly* 4 (1981) 389-407; Idem, “‘Het persoonlijke is politiek’ en het ontstaan van de tweede golf in Nederland 1968-1973”, *Socialisties-Feministische Teksten* 10 (1987) 15-35.

⁶ S. Leydesdorff, A. Meulenbelt en J. Outshoorn, ‘Feminisme in Nederland 1968-1975’, *Ter Elfter Ure. Feminisme* 1 20 (1975) 606-622; Idem, ‘Redactioneel’, *Socialisties-Feministische Teksten* 1 (1978) 7-17.

⁷ P. Essed, ‘Racisme en feminisme’, *Socialisties-Feministische Teksten* 7 (1982) 9-40; Idem, *Alledaags racisme* (Amsterdam 1984).

⁸ G. Wekker en H. Lutz, ‘Een hoogvlakte met koude winden. De geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland’ in: M. Botman en N. Jouwe ed., *Caleidoscopische Visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingen Vrouwenbeweging in Nederland* (Amsterdam 2001) 25-49; G. Wekker, *Nesten bouwen op een windrige plek. Denken over gender en etniciteit in Nederland* (oratie), zie: http://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/23596/Wekker_Gloria_oratie.

de vrouwenbeweging, historiseerde met haar proefschrift de leus ‘Het persoonlijke is politiek’.⁹

Contemporaine geschiedenis brengt met zich mee dat zowel de bronnen als de literatuur voor een groot deel door ‘betrokkenen’ worden geschreven. Kritisch omgaan met de *rules of historical writing* is dus deel van deze tak van sport. Waar bij historiografische analyses immers de interpretaties van historici centraal zouden moeten staan, dwingt in dit geval het beschikbare materiaal, primair en secundair, tot een bredere interpretatie van het woord ‘geschiedschrijver’. Juist omdat het onderscheid tussen secundaire literatuur en primaire bronnen gekunsteld is in de contemporaine geschiedenis gaat het er om beide typen materiaal aan een kritische analyse te onderwerpen, met aandacht voor aangebrachte scheidslijnen, voor wij-zij- tegenstellingen, voor de wijze waarop metaforen worden ingezet om ons perspectief op het verleden te beïnvloeden, en vooral ook voor de (pijnlijke) stiltes in het materiaal.¹⁰

Vroege geschiedschrijving: een non-politieke golf?

Hanneke van Buuren, lerares Nederlands, geboren in 1938, was ‘zeer actief in Nederlandse emancipatiegroeperingen die het starre rolpatroon tussen vrouw en man willen doorbreken zoals MVM, COC, Groep 7152, en – tot april 1971 – Dolle Mina’.¹¹ MVM (1968-1988) staat voor Man Vrouw Maatschappij, aanvankelijk opgericht als bond voor vrouwen met

pdf?sequence=1, geraadpleegd 5 april 2015; G. Wekker en R. Braidotti ed., *Praten in het Donker. Multiculturalisme en anti-racisme in feministisch perspectief* (Kampen 1996). Zie ook: M. Hermans, ‘Zwart en lesbisch en strijdbaar. Herinneringen aan Sister Outsider’, *LOVER* 2 (2002) 15-17.

⁹ I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam 1996). Zie ook: X. Schutte en A. Verbij, ‘Vrouwen voor vrouwen’, *De Groene Amsterdammer* 120 (1996) 41.

¹⁰ De Amerikaanse filosoof Nancy Tuana stelt dat stiltes in materiaal en ‘onwetendheid’ in bredere zin net zozeer het product kunnen zijn van sociaal handelen als de ontwikkeling van kennis. Zij benadert stiltes als de epistemologie van onwetendheid: N. Tuana, ‘The Speculum of Ignorance. The Women’s Health Movement and Epistemologies of Ignorance’, *Hypatia* 21.3 (2006) 1-19. Zie bovendien: R.N. Proctor en L. Schiebinger, *Agnatolgy. The Making and Unmaking of Ignorance* (Stanford 2008).

¹¹ Van Buuren, ‘de tweede golf’, 4, 19.

inkomsten uit betaalde arbeid onder de naam 'Vrouwen 2000'.¹² Vanaf oktober 1968 werd deze bond omgedoopt tot MVM en stond de 'beweging' open voor alle vrouwen en mannen.¹³ Het Centrum voor Ontspanning en Cultuur (COC) werd opgericht in 1946 als de Shakespeare Club en is de oudste homobelangenvereniging van Nederland.¹⁴ Uit onvrede over het COC – 'aktief zijn in de vereniging is van het begin af een aangelegenheid van mannen geweest' – plaatsten twee vriendinnen in 1971 een oproep in *Vrij Nederland* onder nummer 7152.¹⁵ Zij wilden graag met meer lesbische en biseksuele vrouwen in contact komen. Er kwamen zoveel reacties op en er was sprake van zoveel herkenning dat men besloot elkaar vaker te ontmoeten. Zo startte de Groep 7152, die nog altijd bestaat en al 44 jaar een eigen blad uitgeeft.¹⁶ Dolle Mina, ten slotte, startte eind 1969, begin 1970. Qua werkwijze en methode was Dolle Mina min of meer als een reactie op de MVM:

Waar 'man-vrouw-maatschappij' opkomt voor een elite: voor het intellectuele vrouwtje, dat haar talent in het huishouden verprutst (...) daar richt dolle mina zich tot de grote groep die zij blanke slavinnen noemt, onderbetaald, zonder uitkomst in een noodlijdende huishouding, zonder verantwoorde opvang voor de kinderen, toch moeten werken om het hoofd boven water te houden. Deze vrouwen hebben geen tijd om zich bezig te houden met kwezelproblematiek, maar zijn de eerste gegadigden om uit het slop te worden gehaald, voor hen liggen de kansen bij dolle mina.¹⁷

Deze beweging zag zich als 'een bevrijdingsgroep van "blanke slavinnen"'.¹⁸ Dolle Mina gebruikte het bijvoeglijk naamwoord 'blank', suggererend dat

¹² Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 61-62.

¹³ A. Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM), 1968-1973* (Hilversum 1998).

¹⁴ H. Warmerdam en P. Koenders, *Cultuur en Ontspanning. Het COC 1946 - 1966* (Utrecht 1987).

¹⁵ E. Polter en M. Westerink, 'De dwang tot heteroseksualiteit', *Socialisties-Feministische Teksten 1* (1978) 168-180: 177.

¹⁶ Zie: <http://www.groep7152.nl/>, geraadpleegd 29 maart 2015.

¹⁷ Geciteerd wordt Irène van de Weetering, Provo en als Amsterdams gemeenteraadslid opsteller van het 'Witte Wijven Plan' waarin ze streed voor seksuele voorlichting voor meisjes: Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 102.

¹⁸ Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 102.

slavernij ‘niet-blank’ is. Ik kom daarop nog uitvoerig terug. Dolle Mina richtte zich uitdrukkelijk ‘niet alleen tot de intellectuele, academisch gevormde vrouwen, maar ook tot veel huismoeders’.¹⁹

Wie overigens bij de vraag waarmee deze inleiding opende, ‘Was Dolle Mina feministisch?’, zijn wenkbrauwen optrok, leest hier dat ‘feminist’ aanvankelijk in de kringen van Dolle Mina als een pejoratieve term werd gebruikt voor de bezigheden van de MVM. Pas later, aldus centrale personen in de geschiedschrijving over de tweede golf zoals Anja Meulenbelt en Joyce Outshoorn, zou Dolle Mina feministisch *worden* (en daarmee voor hen interessant). Het is zinvol om niet naar een eenduidige definitie van ‘feminisme’ te willen streven:

The idea that the meaning of feminism is obvious has, as [Rosalind] Delmar writes, even ‘become an obstacle to understanding feminism, in its diversity and in its differences, and in its specificity as well’.²⁰

In haar verslag over ‘de tweede golf’ deed Hanneke van Buuren niet aan hoofdletters. Het bijvoeglijk naamwoord ‘feministisch’ kwam er niet aan te pas. Het forum waarin ze publiceerde zal, gegeven haar achtergrond als lerares Nederlands, niet toevallig *Ons Erfdeel*, een Vlaams-Nederlands literair-cultureel tijdschrift, zijn geweest. Net als Tjitske Akkerman en Siep Stuurman, startte Van Buuren in het jaar 1400, met de Franse schrijfster Christine de Pisan.²¹ Joke Kool-Smit, wiens ‘Het onbehagen bij de vrouw’ in *De Gids* van 1967 door velen wordt gezien als het startschot voor de Nederlandse tweede feministische golf, wordt door Van Buuren als ‘een nakomeling’ van De Pisan beschreven om de continuïteit tussen het middeleeuwse feminisme en het hedendaagse aan te zetten. Van Buuren houdt vanaf de middeleeuwen exact dezelfde periodisering aan als Akkerman en Stuurman. Desalniettemin beschrijft Van Buuren de *tweede*

¹⁹ Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 102.

²⁰ R. Delmar, ‘What is Feminism?’ in: J. Mitchell en A. Oakley ed., *What is Feminism. A Re-examination* (New York, NY 1986) 8-33: 8. Zoals geciteerd in: J. Bussemaker, ‘Contemporary feminism between individualism and community’ in: T. Akkerman en S. Stuurman ed., *Perspectives on feminist political thought in European history. From the middle ages to the present* (Londen 1998) 218-233: 218.

²¹ Aan de Franse schrijfster Christine de Pisan (1364-ca.1430) wordt vooral gerefereerd vanwege haar *Le Livre de la cité des dames* [Boek van de stad der vrouwen] (1405). Zie: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/115672/Christine-de-Pisan>, geraadpleegd 29 maart 2015.

golf, en dus niet de zesde, als ‘wakker worden’.²² Hoewel in latere ‘bewegingsliteratuur’ wordt gesteld dat Nederland internationaal gezien voorop liep met de tweede feministische golf,²³ gebruikt Van Buuren de metafoor van slapen, naar sluimeren en ‘echt goed wakker’ worden, juist om aan te geven dat er in het buitenland al eerder belangrijke werken werden gepubliceerd door de Amerikaanse Betty Friedan, de Franse Simone de Beauvoir en de eveneens Franse Evelyn Sullerot. Deze boeken werden vervolgens vertaald naar het Nederlands en door Van Buuren gezien als een factor waardoor het verzet werd ‘opgevlamd’.²⁴ Een belangrijke eerste Nederlandse publicatie volgt:

In Nederland werden wij eigenlijk pas echt goed wakker met het artikel van Joke Kool-Smit in *De Gids: Het onbehagen bij de vrouw*, dat sloot met de veel aangehaalde woorden: ‘Vaders en kinderen kunnen van mening verschillen. Met moeders valt over vele zaken helemaal niet te praten omdat ze geen notie hebben van de maatschappij. Zou het niet goed zijn als moeders hun kinderen meer te bieden hadden dan enkel zorgzaamheid?’ Dat artikel vormde voor menigeen van ons, zeker voor vrouwen uit de middenklasse, een schok van herkenning.²⁵

Het gaat wat Van Buuren betreft om een ‘tweede non-politieke golf van vrouwenemancipatie’, waarmee ze het onderscheid tussen MVM en de vereniging Vrouwenbelangen wil onderstrepen.²⁶ Laatstgenoemde vereniging was een fusie van verenigingen die zich vanaf de eerste golf voor het vrouwenkiesrecht hadden ingezet.

Twee jaar later brengen Selma Leydesdorff, Anja Meulenbelt en Joyce Outshoorn een themanummer van het marxistische tijdschrift *Ter Elfde Ure* onder eigen redactie uit:

²² Van Buuren, ‘de tweede golf’, 24.

²³ Leydesdorff, Meulenbelt en Outshoorn, ‘Feminisme in Nederland’, 606-607; Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 15, 31, 267 noot 3.

²⁴ Van Buuren, ‘de tweede golf’, 24. Het gaat om de boeken *The feminine mystique* van Friedan uit 1966, *Le deuxième sexe* van De Beauvoir uit 1949 en *Histoire et Sociologie du Travail Féminin* van Sullerot uit 1968.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem, 26.

We wilden ons niet laten inleiden of beoordelen door een redactie, niet uit arrogantie, maar omdat wij vinden dat mensen die niet in de vrouwenbeweging werken dat niet kunnen. De relevantie van dergelijke stukken beoordelen kan alleen na een grondige verdieping en bewustwording van de eigen positie.²⁷

In 'Feminisme in Nederland 1968-1975' openen ze met een citaat uit het werk van Hanneke van Buuren die net als zij benadrukte dat het moeilijk is om de eigen beweging te beschrijven. Toch onderneemt het drietal een poging om lijnen aan te brengen, met name gericht op buitenstaanders voor wie de beweging 'een wirwar van groepjes, ideeën, acties en publikaties' moet zijn.²⁸ Zij zijn daarbij open over hun betrokkenheid:

Ongetwijfeld hebben we [bij het aanbrengen van enige lijn] een subjectieve keuze gemaakt. We hebben meer aandacht gegeven aan de stromingen die wij belangrijk vonden en waar wij het meest bij betrokken zijn geweest. Wij vinden het oneerlijk om meer distantie te veinzen dan we in werkelijkheid voelen.²⁹

In hun duiding van de tweede golf komt naar voren hoe belangrijk en in internationaal perspectief ook 'tamelijk uniek' de betrokkenheid van mannen met emancipatiegroepen is geweest in Nederland.³⁰ 'In andere landen zijn emancipatiegroepen van begin af aan echt vrouwengroepen geweest.'³¹ Dat gaf een extra dimensie aan het activisme en de strijd tijdens de tweede golf, omdat de meeste mannen zich nauwelijks beter gedroegen dan degenen 'die minder prat gaan op hun geëmancipeerd gedrag'.³² Hierdoor ontstond er in Nederland een strijd om *vrouwengroepen* te worden. Net als Van Buuren vóór hen, en de historicus Anneke Ribberink na hen, laat ook dit drietal de tweede golf beginnen bij de MVM. Anders dan Hanneke van Buuren zien zij in de Sexpolgroepen – en pas later Dolle Mina – de tegenhanger van MVM. De Sexpolbeweging ontstond in Nederland eind jaren zestig uit een combinatie van onder meer radicale studenten en

²⁷ S. Leydesdorff, A. Meulenbelt en J. Outshoorn, 'Ten geleide', *Ter Elfder Ure. Feminisme* 1 20 (1975) 601-605: 605.

²⁸ Leydesdorff, Meulenbelt en Outshoorn, 'Feminisme in Nederland', 606.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem, 608.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

wetenschappers enerzijds en werkgroepen homoseksualiteit anderzijds. Deze beweging ging ervan uit dat de gevestigde man-vrouwverhoudingen een afgeleide zijn van de sociale organisatie van seksualiteit. Een vrijere seksualiteit zou dus revolutionair potentieel hebben.³³ Dolle Mina heeft zich door deze beweging laten inspireren.³⁴ Overigens ervoeren zij de Sexpolgroepen en de seksuele onderdrukking die daarvan uit was gegaan als een behoorlijke tegenwerking van de vrouwenrevolutie omdat:

De ideologie van de seksuele bevrijding in de praktijk betekende dat van vrouwen werd verwacht dat ze de baasjes van orgasmes voorzagen. Neuken werd gelijk gesteld aan bevrijding, en om een bevrijde vrouw te zijn moest je dus veel neuken.³⁵

Bovendien brengen Leydesdorff, Meulenbelt en Outshoorn reliëf aan in zowel de stormachtige dynamiek tussen Dolle Mina en andere groepen, als in de ontwikkelingen binnen Dolle Mina. Hoewel sommigen zich binnen Dolle Mina wilden inzetten voor alle vrouwen, kregen de aanhangers van de zogeheten Mevrouw-Philips-theorie de overhand. Deze theorie hield in ‘dat rijke vrouwen uit de bourgeoisie helemaal niet zo erg onderdrukt werden, maar met de mannen uit hun klasse de arbeidersklasse onderdrukten, waarbinnen de vrouwen het dubbel moeilijk hadden.’³⁶ Dat ook in België Dolle Mina zich in eerste instantie op arbeidersvrouwen richtte, maakt Claudine Marissal duidelijk in haar bijdrage aan deze bundel.

Vooraf het congres te Vught van 1971 – waarna onder meer Hanneke van Buuren Dolle Mina verliet – zorgde voor een groot ledenverloop. Op dat congres werd een strikt marxistische lijn uitgezet.³⁷ Samenwerking met MVM werd daardoor moeilijk. Daarbij werd aangetekend dat de abortusgroep van Dolle Mina een vrij autonoom bestaan leidde. Deze groep ‘had de naam “feministies” te zijn, wat in die tijd toch een scheldnaam was, omdat velen in DM dat toch wel kleinburgerlijk vonden’.³⁸

³³ Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 83-84.

³⁴ Ibidem, 84.

³⁵ Leydesdorff, Meulenbelt en Outshoorn, ‘Feminisme in Nederland’, 609. Leydesdorff, Meulenbelt en Outshoorn verwijzen voor de tegenwerking van Sexpol op de vrouwenrevolutie naar het werk van Annie Romein-Verschoor: ‘Over taal en seks, seksisme en emancipatie’, *De Gids* 138.1/2 (1975) 3-35: 18-19.

³⁶ Ibidem, 610.

³⁷ Ibidem, 613.

³⁸ Leydesdorff, Meulenbelt en Outshoorn, ‘Feminisme in Nederland’, 612.

De opkomst van de praatgroepen wordt door Leydesdorff, Meulenbelt en Outshoorn gezien als een karakteristieke ontwikkeling in de tweede golf. Het idee was dat zes tot twaalf vrouwen gedurende één jaar wekelijks samenkwamen en spraken over hun ervaringen met onder meer relaties, seksualiteit, het eigen uiterlijk en lijf, het krijgen van kinderen en opvoeden. De groepen waren uitdrukkelijk niet als therapiegroepen bedoeld, niet gericht op oplossingen, maar op bewustwording van de kern waaruit problemen voortvloeiden.³⁹ De opkomst van deze groepen hing in hun optiek samen met de leegloop uit Dolle Mina vanaf 1971. In bredere zin zien zij de diversificatie die vanaf 1971 en 1972 ontstond als een reactie op Dolle Mina. Er was al langer onvrede over de organisatievorm binnen Dolle Mina, een sterke afkeer tegen de strak geleide vergaderingen en het ‘bonzendom’:

Het in de smaak vallen bij de leiders, het nogal geforceerde vrije seksuele klimaat waarbij je dan met de leiders zo nodig een nummertje moest maken en waarbij vrouwen die daar niet aan meededen als trutten werden afgedaan, deed vragen rijzen over het soort feminisme van DM.⁴⁰

De praatgroepen creëerden daarna een vrouwenomgeving, waar ruimte ontstond om over de eigen ervaringen te praten. In deze bundel doet Lonneke Geerlings verslag van haar onderzoek naar ‘transfer’, naar hoe ideeën en praktijken zich verplaatsen van de ene naar de andere context. Het ontstaan van de praatgroepen is in dat opzicht een interessant fenomeen. Leydesdorff, Meulenbelt en Outshoorn rapporteerden in 1975 hoe wezenlijk de *consciousness-raising* groepen waren voor de Amerikaanse vrouwenbeweging, en zien de *soul-sessions* van Afro-Amerikaanse groepen en de *speak-bitterness*-groepen in China als voorlopers ervan. De opkomst van praatgroepen in Nederland wordt dus gekoppeld aan de leegloop van Dolle Mina. Deze groepen waren gericht op ‘bewustwording van de wortels van de problemen’, uitdrukkelijk niet op probleemoplossing. Uit deze groepen, die gemiddeld een jaar duurden, ontstonden congressen zoals die in Ockenburgh van 1972, de Vrouwenhuizen en de Vrouwenkrant, waarna ook de Vrouwentelefoon en de stichting ‘Blijf van m’n Lijf’ werd

³⁹ Leydesdorff, Meulenbelt en Outshoorn, ‘Feminisme in Nederland’, 612.

⁴⁰ Ibidem, 613.

opgericht.⁴¹ Kortom, de praatgroepen werden gezien als een kritiek moment in de geschiedenis, als een moment van omwenteling waarbij vrouwen samenkwamen en hun aandacht richtten op ‘voortdurende bewustwording, analyse, steun, strategie-ontwikkeling’. Uit de wensen rondom strategie-ontwikkeling kwam vervolgens de femsoc-beweging voort, die startte met de landelijke werkgroep ‘Feminisme = Socialisme’. Intussen bleven Dolle Mina en MVM bestaan. Zij richtten zich met acties naar buiten toe rondom thema’s als scholing – Marie, word wijzer – abortus, en gelijk loon.

Golven of vulkanen?

In 2006 bracht het *Tijdschrift voor Genderstudies* een themanummer uit over de tweede feministische golf. Niet toevallig is het historicus en voormalige Dolle Mina Petra de Vries die uitvoerig ingaat op de term ‘Tweede Feministische Golf – toenemend in hoofdletters geschreven’.⁴² In 1987 had zij haar langdurige verzet tegen het gebruik van de term ‘de tweede golf’ al opgegeven.⁴³ In 2006 was de term volledig ingesleten. Ze pleitte op dat moment dan ook niet meer voor de afschaffing van dat begrip dat ‘niet meer weg te denken [is] als aanduiding van een bepaalde periode van de vrouwenbeweging’.⁴⁴ Als gastredacteur van het nummer gaat zij wel uitvoerig in op vier relativeringen ten aanzien van het gebruik van de ‘golf’ als metafoor. Haar eerste relativering hangt samen met de suggestie van een ‘welomschreven sociaal product’ dat door het beeld van een golf wordt gewekt. Iets dat begint tegen de achtergrond van een historische ‘stilte’ en vervolgens weer eindigt. Bovendien is het afhankelijk van wat als ‘feministisch’ wordt aangemerkt of er sprake is van een tweede, vijfde of zesde golf. De Vries verwijst hier naar de bundel onder redactie van de historici Tjitske Akkerman en Siep Stuurman die in plaats van twee zes golven identificeren, waarbij de tweede dus de zesde golf wordt.⁴⁵ Deze

⁴¹ Leydesdorff, Meulenbelt en Outshoorn, ‘Feminisme in Nederland’, 616-617.

⁴² P. de Vries, ‘Redactioneel’, *Tijdschrift voor Genderstudies* 9 (2006) 2-11: 3.

⁴³ De Vries, “‘Het persoonlijke is politiek’”, 15 noot 1.

⁴⁴ Ibidem, 4.

⁴⁵ T. Akkerman en S. Stuurman, ‘Introduction. Feminism in European History’ in: Idem ed., *Perspectives on feminist political thought in European history* 2-33. Akkerman en Stuurman onderscheiden als werkhypothese de volgende zes perioden: 1. Het feminisme van de late middeleeuwen en de Renaissance (1400-1600); 2. Het

‘zesde golf’ wordt in de bundel van Akkerman en Stuurman overigens uitgewerkt door de politicoloog Jet Bussemaker.⁴⁶

Een ‘golf’ suggereert een periode van ‘dood tij’ tussen de golven in, werpt De Vries ten tweede op. Dat zou betekenen dat er tussen het einde van de eerste en het begin van de tweede golf niets zou zijn gebeurd, en dat is aantoonbaar onjuist. De derde relativering die De Vries aanvoert is wat de metafoor van de golf doet met de perioden voorafgaand op de golf. Hoe kan de context en de invloed van protestbewegingen van de jaren zestig op deze manier worden begrepen? Is dat dan ‘voorgeschiedenis’? Tenslotte vindt De Vries de term ‘golf’ ook verhullend ten aanzien van ontwikkelingen tijdens ‘hoog tij’. Het suggereert eenvormigheid, terwijl degenen die zichzelf als representanten zien soms fundamenteel van elkaar verschillen.⁴⁷

De term golf roept verschillende associaties op bij verschillende auteurs. Het woord geeft wat betreft de historicus Irene Costera Meijer ‘goed aan dat feminisme als intellectueel gedachtengoed, of zelfs als maatschappelijke stroming nooit weg is geweest, maar eerder ondergedompeld, of versmolten met andere ideeën en bewegingen’.⁴⁸ Opvallend genoeg sluit Costera Meijers lezing van de term ‘golf’ direct aan bij de metafoor ‘vulkaan’ die Karen Offen juist als alternatief voor ‘golf’ opwerpt. Met ‘vulkaan’ wordt feminisme een ‘fluid form of discontent that repeatedly presses against (...) weak spots in the sedimented layers of a patriarchal crust’.⁴⁹ Hoewel het onbehagen per periode en plaats historisch-specifieke vormen aanneemt, is er onder het oppervlak van de vulkaan altijd beweging en komt het op gezette tijden tot een uitbarsting, is het idee. In zekere zin pleiten historici dus ongeacht de ingezette metafoor voor het benadrukken van de continuïteit van het feminisme als sociale en politieke stroming. Met dit verschil dat de ‘golf’ een ingesleten en door feministen

rationalistische feminisme (1600-1700); 3. Het Verlichtingsfeminisme (1700-1800); 4. Het utopisch feminisme (1820-50); 5. Het liberaal feminisme (1860-1920); en 6. Het contemporaine feminisme (1960-?). Bij de vraag of de golf van het hedendaagse feminisme al beëindigd was, stelden Akkerman en Stuurman in 1998 een vraagteken. Het ging hen erom met deze indeling te voorkomen dat het feminisme gereduceerd werd tot een effect van het egalitarisme van de Verlichting.

⁴⁶ Bussemaker, ‘Contemporary feminism’, 218-233.

⁴⁷ De Vries, ‘Redactioneel’, 3-4.

⁴⁸ Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 287 noot 2.

⁴⁹ Offen, *European feminisms*, 25-26. Zoals geciteerd in: Hannam, *Feminism*, 9-10.

zelf gebruikte term is, terwijl ‘vulkaan’ – voor zover ik het kan overzien – alleen door historici is gebruikt in navolging van de oproep van Offen. Dat heeft overigens geleid tot meer aandacht voor de ‘stiltes’ tussen de eerste en de tweede golf onder historici.

Kortom, nuttig of niet, geliefd of niet, ‘de tweede feministische golf’ is een begrip, een ingesleten manier van spreken over deze periode van vrouwenactivisme in de tweede helft van de twintigste eeuw. Zo stelt Petra de Vries expliciet dat ze niet pleit voor de afschaffing ervan, maar juist voor een historisering van de term is:

Was de benaming niet vooral een poging van de pioniers om zichzelf in de geschiedenis te plaatsen? Een manier misschien om het nieuwe engagement van een zekere historische legitimiteit te voorzien en het eigen handelen reliëf te geven?⁵⁰

Is er een ‘we’?

Tegenstellingen tussen orde en chaos, tussen eenheid en verdeeldheid, en tussen solidariteit en onderlinge strijd zijn terugkerende thema’s in de duiding van de tweede golf. Op expliciete en impliciete wijze komt de suggestie terug dat vrouwen een eenheid zouden moeten zijn. Door meerdere auteurs wordt bijvoorbeeld expliciet gemaakt dat vrouwen de helft van de wereldbevolking vertegenwoordigen, een groep die te groot is voor een eensgezinde missie en visie.⁵¹ Dat zo’n evident gegeven toelichting behoeft, zegt iets. Het zegt dat er kennelijk een behoefte wordt gevoeld om de *logica* van de verdeeldheid onder vrouwen toe te lichten.

Aanvankelijk lijkt het streven naar eenheid en universele geldigheid van de gestelde eisen binnen het debat tussen vrouwen aangewakkerd te worden, en lijkt het een factor te zijn geweest in de dynamiek tussen vrouwen en gedachte- en strategievorming. Dat is goed terug te lezen in de vroegste geschiedschrijving over de tweede golf:

Voor een buitenstaander moet de vrouwenbeweging in 1974/1975 erg versnipperd lijken. *Toch* wordt er vaak samengewerkt zoals

⁵⁰ De Vries, ‘Redactioneel’, 4.

⁵¹ ‘Vrouwen, de helft van de wereldbevolking, zijn niet één groep’, citaat van Anja Meulenbelt in deze bundel.

bijvoorbeeld in de, onder de dreiging van het terugdringen van de verworven abortusfaciliteiten door Van Agt, opnieuw op gang gebracht abortusactie in 1974. (...) Of deze nieuwe eenheid kan blijven en uitgebouwd kan worden is nog de vraag. (...) Overigens wordt de versnippering in de beweging door de feministen niet als alleen maar negatief ervaren. Er is geweldig veel ruimte voor vrouwen om in de beweging hun individualiteit te vinden...⁵²

Uit het bovenstaande komt naar voren dat er druk moet zijn gevoeld om één te zijn. Variëteit in de vrouwenbeweging werd ‘versnippering’ genoemd. Aan de andere kant werd deze variëteit ook wel gelegitimeerd als ‘niet alleen maar negatief’. De dynamiek van de groepen, groeperingen en bewegingen onderling is een belangrijk thema in de geschiedschrijving over de tweede feministische golf.

Omdat deze historiografische inleiding niet meer dan een aanzet is tot een historiografische analyse van de tweede golf houd ik een slag om de arm met betrekking tot rode lijnen in de literatuur. Eén van de dingen die nader onderzoek behoeven is hoe de fricties af en toe uit de literatuur worden geschreven. Wat mij opvalt na lezing van analyses uit de jaren zeventig en analyses uit de jaren negentig en vroege eenentwintigste eeuw – de scheidslijn tussen primair en secundair materiaal is wat mij betreft fluïde – is dat vooral de betrokken geschiedschrijvers laten zien hoezeer ontwikkelingen tijdens de golf werden veroorzaakt door fricties tussen groepen en groeperingen. Voor hen is de verdeeldheid een expliciet thema. Zo wordt het ontstaan van praatgroepen gekoppeld aan de leegloop bij Dolle Mina in 1971. Leydesdorff, Meulenbelt en Outshoorn benadrukken bovendien dat verschillende praatgroepen gescheiden van elkaar ontstaan. Er lijkt zelfs een dynamiek van concurrentie tussen de groepen mee te spelen. Een groep treedt uit Dolle Mina, MVM start een groep en bij het COC ontstaat een groep voor vrouwen.⁵³ De dynamiek en vooral de frictie tussen die groepen, is naar de achtergrond verdwenen in het artikel ‘Uitgesproken vrouwen. Vrouwenpraatgroepen in Nederland 1970-1980’ van Irene Pronk in het themanummer van het *Tijdschrift voor Genderstudies* over de tweede golf uit 2006.⁵⁴ Daar wordt vooral de periode waarin de

⁵² Leydesdorff, Meulenbelt en Outshoorn, ‘Ten geleide’, 622 (mijn cursivering).

⁵³ Ibidem, 615.

⁵⁴ I. Pronk, ‘Uitgesproken vrouwen. Vrouwenpraatgroepen in Nederland 1970-1980’, *Tijdschrift voor Genderstudies* 2 (2006) 26-36.

groepen werden opgericht genoemd, om de groepen vervolgens te definiëren als de organisatorische en politieke basis van de vrouwenbeweging uit de vroege jaren zeventig. Frictie en dynamiek tussen de groepen zijn daar verdwenen.

‘Wie is “we”?’ is daarom één van de vragen die impliciet en expliciet aan de orde wordt gesteld in de geschiedschrijving over de tweede golf. Costera Meijers bijdrage is één van de meest diepgravende analyses op dat terrein omdat zij voor de Nederlandse context duidelijk maakt dat ‘we’ een fictie was in die geschiedschrijving. Zij signaleerde een verhaallijn waarin een aanvankelijk saamhorig ‘we’ zou zijn uitgemond in een gespleten beweging.

Zo vanzelfsprekend als feministische historicae er veelal van uitgaan dat er aan het begin van de tweede feministische golf gewoonweg sprake was van een al bestaand ‘we-gevoel’, zo gemakkelijk presenteren ze de ervaringen van vrouwen als de *grondslag* voor deze eenheid onder feministen

stelde Irene Costera Meijer in haar proefschrift *Het persoonlijke wordt politiek* uit 1996.⁵⁵ Om een drietal redenen wilde Costera Meijer deze verbeelding van de tweede golf bijstellen. Ten eerste werd zo de geschiedenis te eenvoudig voorgesteld als een lineair proces. Ten tweede werd de vraag naar het *ontstaan* van een feministisch saamhorigheidsgevoel niet beantwoord. Ten slotte verdween met deze verbeelding de strijd om het verkrijgen van vrouwelijke subjectiviteit – van de verhouding van feministen tot het gewenste autonome ‘ik’ – buiten beeld.⁵⁶

‘Blanke slavinnen’ en ‘zwarte feministen’?

Witte feministen vonden etniciteit en ras aanvankelijk vooral relevant voor wat betreft ontwikkelingen in landen ver weg, zoals de Verenigde Staten van Amerika en Zuid-Afrika. Hoewel Dolle Mina’s in 1970 demonstreerden voor de Amerikaanse communiste Angela Davis en geïnspireerd raakte door de Caraïbisch-Amerikaanse lesbische radicaal-feministe Audre Lorde, deden witte feministen door de bank genomen niet aan zelfreflectie op het vlak

⁵⁵ Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 265.

⁵⁶ Ibidem, 7.

van racisme.⁵⁷ Sterker nog, tijdens de tweede golf werden pogingen gedaan om seksisme *net als* rassendiscriminatie op de agenda te krijgen. ‘Op ekonomies gebied zijn vrouwen het slachtoffer van diskriminatie die even onaanvaardbaar is als de rassendiskriminatie die door de maatschappij uit naam van de Rechten van de (Man-)Mens veroordeeld wordt,’ lezen we bijvoorbeeld in het verslag van het eerste Internationale Tribunaal over Misdaden tegen de Vrouw dat in 1976 te Brussel gehouden werd.⁵⁸

Maayke Botman en Nancy Jouwe redigeerden de bundel *Caleidoscopische Visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingen Vrouwenbeweging in Nederland* in 2001 en zagen de opkomst van de zwarte, migranten- en vluchtenlingenvrouwenbeweging (zmv-vrouwenbeweging) als een reactie op de opkomst van racistische organisaties als de Centruumpartij. Daardoor laaiden in de jaren tachtig binnen de vrouwenbeweging discussies op over (anti)racisme: ‘Vanaf die tijd werd de vrouwenbeweging “wit” genoemd.’⁵⁹

Als witte en zwarte feministen in Nederland aanvankelijk twee groepen waren, dan lijkt Anja Meulenbelt – die via de Black Panthers uiteindelijk bij feministische groepen terechtkwam – een geleider te zijn geweest voor bijvoorbeeld de opname van het werk van Philemona Essed in de *Socialisties-Feministische Teksten*. Het dankwoord bij haar artikel ‘Racisme en feminisme’ uit 1982 is voor wat betreft de redactie in het bijzonder gericht aan Meulenbelt. Essed verzorgde in deze zevende bundel van de *Socialisties-Feministische Teksten* het openingsartikel: ‘Duidelijkheid over de vraag waarom na zo’n vijftien jaar vrouwenstrijd ‘het’ feminisme nog steeds ‘blank’ feminisme is: een kwestie waar veel vrouwen zelfs nauwelijks bij stil staan.’⁶⁰ Wat haar betreft was het tijd voor de volgende stap: ‘feministische duidelijkheid over de relatie tussen blanke en zwart-gekleurde vrouwen’.⁶¹ In het recente *Het F-boek. Feminisme van nu in woord en beeld* onder redactie van Anja Meulenbelt en Renée Römken beschreef Philomena Essed hoe zij zich tegen de mainstream van het witte feminisme in bewust werd van een gedifferentieerder vrouwbeeld. Daarnaast was er *ook* solidariteit met witte vrouwen, met zowel Anja Meulenbelt als Petra de Vries in het bijzonder,

⁵⁷ Essed, ‘Racisme en feminisme’, 12.

⁵⁸ D.E.H. Russel en N. van de Ven, *Misdaden tegen de vrouw. Tribunaal Brussel 1976* (Amsterdam 1977) 215.

⁵⁹ M. Botman en N. Jouwe, ‘Inleiding’ in: Idem ed., *Caleidoscopische Visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingen Vrouwenbeweging in Nederland* (Amsterdam 2001) 18.

⁶⁰ Ibidem, 9.

⁶¹ Ibidem.

omdat zij luisterden en meedachten, en niet – zoals meer gebruikelijk – in de verdediging gingen.⁶² In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw werd etniciteit alleen meegenomen waar het ging om de strijd tegen het huwelijk door Dolle Mina, die ongeproblematiseerd sprak over echtgenotes in termen van ‘blanke’ slavinnen, alsof slavernij historisch gezien vooral ‘zwart’ was geweest, en wellicht zelfs impliciet als een evident ‘niet-blank’ fenomeen werd gezien.⁶³

Het grootste gedeelte van publicaties ten tijde van de tweede golf neemt in de analyse van maatschappelijke problemen wel sekse, maar niet etniciteit, wel seksisme, maar niet racisme mee. Voor sommige groeperingen was het vrouwenverzet vanaf de jaren zestig vooral een klassenstrijd, bijvoorbeeld bij Dolle Mina. Voor anderen ging het juist om het ter discussie stellen van het mannelijke privilege, namelijk bij MVM. Etniciteit speelde voor deze groeperingen geen expliciete rol. Het kruispuntdenken of intersectioneel denken is nu niet meer weg te denken uit zowel de vrouwenbeweging als de vrouwen- of genderstudies. Tegenwoordig wordt er opgeleid in het stellen van de ‘andere vraag’:

The way I try to understand the interconnection of all forms of subordination is through a method I call ‘ask the other question’. When I see something that looks racist, I ask, ‘Where is the patriarchy in this?’ When I see something that looks sexist, I ask ‘Where is the heterosexism in this?’ When I see something that looks homophobic, I ask, ‘Where are the class interests in this?’⁶⁴

De tweede golf in Leidschrift

Een mooi voorbeeld van hoe het stellen van ‘de andere vraag’ in praktijk kan worden gebracht, is de bijdrage van de MA Geschiedenisstudent Kirsten Kamphuis. Zij doet onderzoek naar beelden over ‘mannelijkheid’ in

⁶² P. Essed, ‘Hoezo traditie? Wijsheid van mijn onbewust bewust feministische moeder in praktijk gebracht’ in: A. Meulenbelt en R. Römken ed., *Het F-boek. Feminisme van nu in woord en beeld* (Houten en Amsterdam 2015) 246-250: 248.

⁶³ Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 102.

⁶⁴ M. Matsuda, ‘Beside my Sister, Facing the Enemy: Legal Theory out of Coalition’, *Stanford Law Review* 43 (1991) 1189. Zoals geciteerd in: Wekker en Lutz, ‘Een hoogvlakte met koude winden’, 40.

het voormalige Nederlands-Indië. Haar werkwijze is beïnvloed door zowel het feminisme als post-kolonialisme.

Ook de historicus Ann Marie Wilson levert aan deze bundel een inspirerende bijdrage die helpt bij het doordenken hoe je in de praktijk intersectioneel kunt werken. Zij beschrijft op welke wijze zij de geschiedenis van het feminisme onderwijst aan het Leiden University College. Voor wie docent is, of een docent wil worden die het verschil maakt, is haar bijdrage een *must read*. Op de keper beschouwd is haar ‘open-keuken’-beleid over haar onderwijsvoorbereiding als feministische praktijk te beschouwen. Haar bijdrage laat bovendien zien hoe interessant de academische setting is wanneer pluriformiteit de norm is en verschil wordt gefaciliteerd door de structuur. Met deze cursus biedt zij haar studenten een veilige, open ruimte om hardop na te denken over grote kwesties die raken aan het ‘zelf’. Wie wil weten hoe je een groep studenten op een veilige manier explosieve kwesties kunt laten bespreken, doet er goed aan om dit artikel grondig door te lezen. Wat Wilson eveneens aantoont is dat de tweede golf, en de kwesties die tijdens die golf werden gethematiseerd niet aan actualiteit hebben ingeboet.

Anja Meulenbelt, voor velen dé verpersoonlijking van de Nederlandse tweede golf, beschrijft hoe een artikel over liefde van Shulamith Firestone haar bekeerde tot het feminisme. Met haar bijdrage wordt de urgentie van feministische acties en feministische analyses van toen invoelbaar. Meulenbelts werk uit de jaren zeventig en tachtig wordt sindsdien door allerlei genderspecialisten en feministen over de gehele wereld gebruikt om te doordenken wat er nu nodig is voor het streven naar een beter leven. Ook met haar bijdrage aan deze bundel spoort ze aan tot het stellen van vragen over de actualiteit.

Historica Claudine Marissal neemt ons vervolgens mee naar de wereld van arbeidersvrouwen, en naar wat een groep Marie Mineurs – Belgische Dolle Mina’s – wilde bewerkstelligen voor arbeidersvrouwen in België in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Het werkt inspirerend om te lezen over de solidariteit tussen deze overwegend intellectuele vrouwen enerzijds en de minder hoog opgeleide arbeidersvrouwen anderzijds, met hun uithoudingsvermogen om ondanks weerstand en agressie te blijven aandringen op zowel gelijkberechtiging (gelijk loon, recht van vrouwen op arbeid in tijden van crisis) als op lichamelijke zelfbeschikking (abortus, anticonceptie en het recht om geen zin te mogen hebben).

Historica Lonneke Geerlings plaatst de geschiedenis van Dolle Mina in een trans-Atlantisch perspectief. Ze rekent voor eens en altijd af met

mythes rondom het bh-verbranden. Haar kundige en precieze analyse waarin ze onderzoekt welke verbindingen er moeten zijn geweest tussen de Dolle Mina's en een bredere westerse context, smaakt naar meer. Het is te hopen dat Geerlings haar onderzoekspraktijken op dit terrein zal voortzetten, vanwege haar scherpe oog voor details en haar grip op het grotere historische kader.

Historica Agnes van Steen biedt met haar artikel inzage in de lokale Leidse context rondom Man Vrouw Maatschappij, Dolle Mina en de relatie tussen beiden actiegroepen. Terwijl Geerlings laat zien dat de Dolle Mina's structureel over het hoofd worden gezien in historische analyses over de jaren zeventig, vraagt Van Steen aandacht voor het vergeten van de MVM in de collectieve herinnering. Van Steen biedt met haar casestudy inzicht in de ontwikkeling van actierepertoires van de verschillende feministische groepen.

De actualiteit van de tweede golf komt, ten slotte, naar voren in de bijdrage van Anneke Ribberink aan deze bundel, de auteur op het gebied van Man Vrouw Maatschappij met haar proefschrift *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters* (1998). Zij stelt met twee biografische schetsen van Scandinavische vrouwelijke politici van vóór en tijdens de tweede golf het thema van wat nu de combinatieproblematiek wordt genoemd – het combineren van werken buitenshuis en zorgen binnenshuis – centraal. Ook haar artikel draagt er toe bij dat we begrijpen hoe het was om ruimte te creëren voor het combineren van arbeid en zorg als vrouw uit het gegoede milieu toen. Gegeven de huidige politieke ontwikkelingen van decentralisering en het invoeren van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) die kort gezegd aansturen op een grotere aanspraak op mantelzorg maakt de worstelingen van deze politici juist voor vrouwen nu actueel. Er is een gerede kans dat de aanspraak op het zorgen voor familie en vrienden vooral voor vrouwen groter wordt, waardoor de combinatieproblematiek opnieuw een urgente kwestie wordt.

Slot – tijd voor een aksie?

Deze bundel – zou de kritiek kunnen zijn – bevestigt uitdrukkelijk het dominante vertoog over de geschiedenis van het feminisme. Het heet 'de tweede golf' en het is gelardeerd met portretten van feministen uit de eerste golf, alsof er tussentijds 'dood tij' was. Hoewel wij deze kritiek ter harte

nemen, staan we desalniettemin achter deze keuze omdat met deze bundel niet gepretendeerd wordt dé ‘tweede golf’ te beschrijven. De bundel is bedoeld als een opfriscursus voor nieuwe generaties historici en voor historici die zich wellicht deze tijd persoonlijk herinneren maar vergeten zijn welke implicaties deze geschiedenis heeft gehad voor hun persoonlijke en professionele levens. Werkend voor een instituut waar aan de meeste wanden portretten van witte mannen hangen – waardoor mannen en vrouwen van kleur en vrouwen in brede zin zich eerder te gast dan thuis voelen – vonden wij het belangrijk om portretten toe te voegen in deze bundel. De portretten in deze bundel zijn evenwel eentonig, want allemaal wit. Ondanks die eentonigheid, laat de diversiteit in deze portretten zien dat de eerste golf niet alleen over kiesrecht ging. Vrouwenverzet blijkt telkens weer veelzijdig en uiteenlopend. Wie weet zet deze bundel aan tot ‘aksies’ waardoor de portrettengalerij aan de Leidse universiteit veelkleuriger en diverser wordt! Als het daarvan komt, doe ik graag mee.